

4. Variantní jazykové prostředky	134
5. Synonymní jazykové prostředky	135
BB. Slohové rozvrstvení neязыkových prostředků	136
1. Zvukové (fónické) prostředky	136
2. Vizualní prostředky	137
a) Grafické prostředky	137
b) Pohybové (kinetické) prostředky	138
CC. Výstavba jazykového projevu. Sloh a kompozice	138
1. Slohové postupy	138
a) Informační slohový postup	138
b) Vyprávěcí slohový postup	139
c) Dialogický slohový postup	140
d) Popisný slohový postup	140
e) Výkladový slohový postup	141
f) Úvahový slohový postup	141
2. Slohové útvary	141
3. Členění textu	142
a) Horizontální členění	143
b) Vertikální členění	144
DD. Slohové rozvrstvení jazykových stylů	144
1. Styly projevů mluvených a písemných (psaných)	145
a) Mluvené projevy	146
b) Písemné projevy	147
2. Styly subjektivní, individuální, autorské	147
3. Styly objektivní, interindividuální, funkční	149
a) Funkční styl prostě sdělovací	151
b) Funkční styl odborný	151
c) Funkční styl publicistický	154
d) Funkční styl umělecký	154

I. Obecné poučení o řeči a jazyce

A. ŘEČ, JAZYK A MLUVA U LIDSKÉHO DRUHU A JEDINCE

1. Sdělování jako životní princip

Všechny živé organismy na Zemi jsou propojeny složitými vztahy, které jsou založeny na vzájemném dorozumívání neboli komunikaci. Proto lze pokládat živočišnou komunikaci za přírodní a životní vlastnost zárovků. Komunikaci chápeme jako výměnu informací – jejich přijímání, zpracování a vydávání. Má-li mít informace informační funkci, musí být schopna vyvolat u příjemce po jejím přijetí a vyhodnocení změny v jeho myšlení (u lidského druhu) a chování (u všech živočišných druhů). Na určitém stupni biologického vývoje živočichů se vyvinul na zpracovávání informací speciální orgán – mozek.

2. Sdělování u člověka

Člověk schopností své centrální nervové soustavy (CNS) dovede získávat a zpracovávat informace z **vnějšího prostředí** přírodního a společenského, které ho obklopuje, a současně vyhodnocovat informace z jeho **vlastního vnitřního prostředí**, tj. těla. Veškerý obraz obou prostředí vnímá svými smysly. Ve **smyslových orgánech** vnímané přeměňuje na nervové impulsy, které běží po nervových vlákních do **mozku**, kde jsou v konečné fázi zpracovávány mimo jiné i do slovní podoby. Základní formou mezilidského sdělování je komunikace slovní. Ta tvoří **soustavu** znakové povahy, která spolu s písmem dovedly **myšlení** u lidského druhu do výše, jež představuje dosud nejvyšší stupeň poznání skutečnosti. Kromě toho existuje u lidského druhu ještě komunikace **neslovní**, popř. méně obvyklá výměna informací **mimoslovním vnímáním**.

3. Vývoj řeči u člověka

Vývoj řeči u lidského jedince staví na biologickém výkonu jeho **CNS**. Z tohoto vývojového pohledu zdůrazňujeme, že řeč není člověku vrozena. Každý jedinec se jí musí učit na biologickém principu podmiňování, a to na rozdíl od vrozených nepodmiňovaných reflexů. Vrozena je však potřeba

mluvit. Vrozený element v řečovém chování dítěte je **zvlášť dobře** patrný při zvukových projevech v prvních týdnech jeho života. **Pudové zvatlaní** je prokázáno u všech dětí, tedy i u dětí neslyšících. **Schopnost řeči z biologické** hlediska je dána individuální výkonností nervového systému. Dále orgánů smyslových (zejména sluchu a zraku) i hybných (motorických). Rozvíjením této biologické schopnosti v procesu **vrůstání dítěte do společnosti** vzniká řeč. **Řeč** tak představuje vysoce automatizovaný vzorec reakcí. **Slaví** na součinnosti tvoření a vydávání hlasu, dýchání, vyvážení hlásek mluvnice a souznění (rezonance) a je pod kontrolou všech složek hybného systému a polí mozkové kůry, jež slouží funkcím řeči. **Emoční výraz** řeči je pod kontrolou mezimozku.

4. Řeč a její obecné vymezení

Z biologické a společenské podstaty sdělování vyplývá podstatný rozdíl, který existuje mezi řečí a jazykem. **Řeč** chápeme jako obecně lidskou schopnost článkovanými zvuky vyjadřovat obsah vědomí. **Jazyk** představuje souhrn výrazových a významových prostředků užívaných v tom kterém národě. Obecně lidská schopnost řeči se uskutečňuje prostřednictvím konkrétního jazyka, např. češtiny. **Mluvou** rozumíme aktuálně probíhající sdělování mezi mluvčím a posluchačem. **Z rozlišení řeči, jazyka a mluvy je patrné, že řeč a mluva jsou individuálním výkonem uživatele jazyka, zatímco jazyk je společenským výrobním. Rozdíl mezi jazykem a řečí je možno uvést přirovnáním: mezi jazykem a řečí je takový rozdíl jako mezi návodem k přípravě jídla a jídlem uvařeným podle tohoto návodu.**

B. FUNKCE ŘEČI

- Z biologické podstaty řeči** vycházejí některé její funkce, a to především funkce myšlenková. Ta spočívá ve schopnosti řeči být nástrojem poznání a myšlení, sloužícím k vytváření psychických obsahů v CNS i k jejich sdělování. Pokud u člověka nefungují rozumové procesy, pak jeho projevy mají podobu a situačně podmíněnou podobu a řeč si nemůže osvojit, tj. vůbec nemůže slovně komunikovat. Příkazným dokladem je např. **idiotická řeč**, jsoucí na stupni pudových a afektivních hlasových projevů, které jsou upravovány podle toho, jde-li o výraz přání, zlosti apod. **Rovněž funkce výrazová** vychází z biologické podstaty řeči. Slouží k vyjadřování široké škály citů, pocitů, dojmů, nálad, zážitků, prožitků, přání, nadějí a obav. Na biologickou podstatu řeči navazuje i **funkce výzvolávací**, opírající se o snahu záměrně vyvolat určitou reakci u příjemce (např. rozkazem).
- Ze sociální podstaty jazyka** vyplývají další funkce, jež nejsou již tak těsně spjaty s biologickou podstatou řeči. Jde hlavně o **funkci sdělovací**, stavějící na jazyku jakožto nejdůležitějším prostředku slovního styku mezi lidmi.

Spojením funkce rozumové a sdělovací dostáváme sruženou **funkci poznávací**. Ta spočívá v tom, že jazyk pomáhá jeho uživateli poznávat skutečnost a toto poznání sdělovat.

Funkce estetická vychází ze schopnosti člověka těšit se z krásy řeči, popř. i umělecky z ní tvořit, pokud má jedinec patřičný talent.

Spisovný jazyk má jako jediný ze všech útvarů národního jazyka **funkci národně reprezentativní**.

Z hlediska popisu přirozeného jazyka (např. v mluvnici) vydělujeme jeho funkci umožňující popis sebe sama, tj. **funkci metajazykovou**.

3. Vedle funkcí řeči jako celku a jeho využití odlišujeme ještě funkce, které se týkají jednotlivých dílčích znakových jazykových jednotek – v hláskosloví, tvarosloví, skladbě, slovtvorbě a stylistice. Zde jazykovou funkci rozumíme sepeřít formy a významu s jistým úkolem při vyjadřování.

C. ZNAKOVÉ PROCESY A JAZYK

Moderní jazykověda vychází ze zásady (teze), že jazyk je systém znaků. **Jazykový znak** v soustavě jazykové je něco materiálního (označující), co označuje něco jiného (označované) vzhledem k jeho významu společně sdílené mluvčím a posluchačem v jejich vědomí. Tak např. **znak (slovo) strom** (označující jazykového znaku) v **podobě materiální** (zvukové [slovo], nebo grafické s-t-r-o-m) označuje pojmenovaný předmět *strom*, tj. reálně existující *strom*. Mezi slovem *strom* a objektem, který označuje, tj. *stromem*, je **vztah označení**. Myšlený *strom* je odrazem skutečného předmětu *stromu* ve vědomí jedince. Mezi pojmem (*stromu*) a předmětem (*stromu*) existuje **vztah odrazu**. Slovo *strom* má **věcný význam**; jeho **významem** je myšlený *strom* s věcně obsahovým vymezením *dřevina s kmenem, který se nahoře větví v korunu*. Vztah mezi slovem *strom* a jeho významem je **vztah významový**. Neexistuje-li předmět označení, nemůže existovat vztah odrazu a nevzniká ani vztah označení; zůstává jen vztah mezi slovem a myšlenkou, který stačí k tomu, abychom mohli o neskutecných věcech přemýšlet.

Znaky jsou v soustavě jazykové používány k **označování** předmětů, a to jak konkrétních předmětů, tak i výtvarů lidské fantazie.

D. ŘEČ, JAZYK A KOMUNIKACE

Slovní sdělování vychází z podstaty sdělovacího procesu. Ten spočívá v předávání informací mezi mluvčím a posluchačem. **Model** jednoduchého sdělovacího řetězu vypadá takto: z prvků vnější i vnitřní skutečnosti (zdroj informace) mluvčí (vysílač) vybírá a přetváří prvky (výběr), aby je vyjádřil jazykem (kódování). Technickým prostředkem (kanálem) přenosu informace je její text. Text je složený z hlásek (systém znaků), které posluchač přijímá sluchem nebo

zrakem a interpretuje si jej (dekódován), a to v některých jednotlivostech i nesprávně (šum).

Systém znaků a pravidel na vyjádření informací staví na nejmenších jazykových jednotkách – **fonémech** (např. slovo *strom* se skládá z fonémů: /s/-/t/-/r/-/o/-/m/). Skládáním foném vznikají **vyšší jazykové jednotky – morfémy** (např. slovo *strom* se skládá ze dvou morfémů: 1/ **lexikálního morfému** (kořenu) *strom* – a 2/ **mluvnického (varoslovného) morfému** –0, neboli nulové pádové koncovky slova *stromi*–0). Skládáním morfémů pak následně vznikají **slova** (např. kořen *strom*– a pádová koncovka –0 dávají slovo *strom*–0 s jeho věcně obsahovým významem). Skládáním slov dále vznikají věty (např. *Vidím strom.*) a **nadvětné celky** (jazykové projevy).

Sdělovací prostředky jsou jednak sdělovací **prosředky slovní**, jež jsou buď mluvené nebo psané, a jednak sdělovací **prosředky neslovní**. K neslovním prostředkům patří některé **řasy hlasových projevů, dále posunky** (a to jak přírozené, tak i umělé vytvořené – např. pro **gestickou řeč**), **mimika** a **gestikulace** provádějící pronášené informace.

Optimální pravidla, podle kterých se informace kódují, stanovuje **jazykové** da (lingvistika).

E. SYSTÉMOVÝ CHARAKTER JAZYKA

Jazyk je systém, který vykazuje stejnorodost a vnitřní vázanost prvků. **Jednota** zvukového prvku a významu vytváří **prvek jazykového systému** (soustavy vyjadřovacích prostředků českého jazyka). Prvek jazykového systému v sobě spojuje obě stránky: **zvukovou** (materiální) a **významovou** (ideální). Zvukový prvek sám o sobě, bez významu, a tím i bez jisté funkce, není jednotkou nebo prvkem jazykové soustavy (např. zvukový prvek [morts] není v češtině významově obsazen, tj. neobsahuje stránku významovou, a proto mu nerozumíme; pokud uvedený zvukový prvek [morts] vyslovíme zprava doleva, pak dostáváme jiný zvukový prvek [strom], který je již v naší mateřštině významově obsazen, tj. obsahuje stránku významovou). Jazykovou jednotkou či jazykovým prvkem je proto v češtině pouze **jednota zvuků a významů**. Jejím prostřednictvím čeština uskutečňuje svoji **funkci sdělovací**.

F. SPOLEČENSKÁ PODSTATA JAZYKA

Jazyk vzniká, vyvíjí se a zaniká díky lidské společnosti. Sám o sobě se nemůže rozvíjet, což dosvědčují tzv. mrtvé jazyky (např. latina). Ovšem nikdo nemůže jazyk měnit svévolně, nýbrž vždy s respektováním předpokladů pro jeho možné vývojové změny. Z tohoto pohledu můžeme formulovat základní výkony vývoje jazyka, které mají obecně platný charakter pro všechny přirozené jazyky a týkají se tedy i našeho jazyka spisovného:

1. **Zákon nerovnoměrného vývoje** poukazuje na to, že nejrychleji se vyvíjí a mění slovní zásoba, pomaleji pak mluvnická a hlásková stavba jazyka.

2. **Zákon ustálenosti jazyka** vychází z vysokého stupně jeho odolnosti vůči vnějším vlivům.

3. **Zákon pokroku v jazyce** staví na kvantitativním i kvalitativním rozšiřování slovní zásoby. V mluvnici se váže na podobu mluvnických kategorií ve vztahu k stupni lidského myšlení (např. dlouho trvalo, než rozvoj lidského myšlení dospěl třeba u kategorie mluvnického čísla k protikladu konkrétní jednotliviny a relativně obecnějšího souboru jednotlivin; slovo *strom* je označení jednotliviny a slovo *les* je označením souboru jednotlivin – teprve později se přешlo k úspornějšímu vyjádření čísla i pomocí tvaroslovných prostředků, např. *strom-y* označují soubor jednotlivin pádovou koncovkou –y aj.).

4. V češtině se často setkáváme s tím, že jeden a týž znak může mít několik významů. Např. slovo *oko* může mít následující významy: *organ zraku; to, co připomíná oko; oko na punčoše, pustit oko při pletení, chytat zvěř do oka, usmazit volské oko, masná oka na polévce, kuří oko, mořské oko, paví oko* aj. Tuto skutečnost označujeme termínem **princip asymetrického dualismu (nesouměrné podvojnosti) jazykového znaku**. Pouze odborné pojmenovávací jednotky s přesným významem (termíny) mají souměrný vztah znaku a jeho významu.

G. VÝVOJOVÉ TENDENCE SPISOVNÉ ČEŠTINY

Spisovný jazyk český se měnil, mění a bude měnit podle výše uvedených obecných zákonů vývoje přirozeného jazyka.

Příznačnými vývojovými tendencemi současného spisovného jazyka jsou vývojové tendence souvisící s rozšiřováním okruhu jeho uživatelů (**demokratické**), dále s jeho **zhovoráním** posilujícím rozvoj hovorové formy, rovněž se schopností stále přesněji vyjadřovat myšlenkové obsahy (**intelektualizace**) a s jeho **zmezinárodněním** spjatým s přejímáním zejména cizích termínů do slovní zásoby spis. jazyka.

H. ČESKÝ NÁRODNÍ JAZYK

Čeština se vyvinula z **pračestiny**, a to vydělením z **praslovanského jazyka**. Tímto jazykem hovořili Praslované, předkové Slovanů. Na naše území přišli Slované několika migračními proudy v průběhu 4. až 6. stol. po Kr. Toto etnikum se stalo základem pozdější české národnosti. Čeština je **západoslovanský jazyk** patřící do rodiny **jazyků indoevropských** a z hlediska typologického do skupiny jazyků **ohlebých**. Národní jazyk český je podstatným rysem českého národa. Mluví-li Čech českým národním jazykem, pak mluví svou mateřštinou. Čeština jako národní jazyk se vytvořila v procesu utváření české národnosti spojené s vytvořením českého národa. Lze konstatovat, že od nejstarší

doby do doby českého národního obrození byla čeština jazykem české národnosti a od doby českého národního obrození je čeština národním jazykem.

CH. NORMA A KODIFIKACE SPISOVNÉHO JAZYKA ČESKÉHO

Spisovný jazyk je pro jeho uživatele něčím závazným, co nelze libovolně měnit. Norma spisovaného jazyka představuje soubor jazykových prostředků a objektivně existujících historicky podmíněných zákonitostí jazyka záznamně uplatňovaných kolektivem jeho uživatelů. Norma existuje i v útvarech nespisovných, ale odhaluje se záměrně jen ve spis. jazyce. Norma není tvořena jedinici nýbrž kolektivem uživatelů jazyka. Spisovný jazyk je normován ve všech svých složkách. Pokud se uživatel spis. jazyka odchýlí od spis. normy, dopouští se tzv. jazykové chyby (např. pravopisné chyby v příslušných příručkách. Zjišťování, zachycení a uzákonění normy spis. jazyka v příslušných příručkách. Za kodifikační prameny považujeme **Pravidla českého pravopisu** (zejména školní vydání), **Slovník spisovaného jazyka českého**, časopis **Naše řeč**, **jazykové koutky** Čs. rozhlasu, **mluvnice a jazykové příručky** (např. Mluvnici češtiny [1], [2], [3]). **Pravopis**, **výslovnost** a **tvoroslovní** se kodifikují ve spis. češtině záznamně; **skladba** a **slovní zásoba** poněkud volněji.

Norma jazyka se neustále mění, vyvíjí se. **Kodifikace** sleduje normu a její vývoj s jistým zpožděním a časem zastarává – vyplývá to z její podstaty. Proto zastaralá kodifikace musí být opravena, aby se dostala do souladu s existující normou. V současnosti je norma spisovaného jazyka relativně pevná.

Od normy jazyka se odlišuje tzv. **úzus** znamenající ustálenou jazykovou zvyklost (může být i nesprávný; např. nespisovný tvar 3. p. mn. č. *pracem* místo *pracím*). Přesto je úzus důležitým pramenem zjišťování jazykové normy.

V dnešní teorii spisovaného jazyka se spisovný jazyk chápe poměrně široce. To vyplývá z promíknutí formy hovorové do spis. jazyka. Tím se více či méně připouští pro hovorovou formu spis. jazyka i některé prvky, které jsou vlastně ještě nespisovné, ale mající tendenci stát se spisovnými (např. *panelák*, *věžák*, *motorák* jsou hovorové výrazy; nikoli však *osobák*, *dvoukolák* aj.). Pokud nespisovné prvky směřující ke spisovnosti celkově nepřekračují spisovné prostředky, řadíme je k **hovorovému stylu spisovaného jazyka** – jde o jeho podobu mluvenou. Ovšem hovorovou češtinu nelze považovat za samostatný útvar národního jazyka, nýbrž pouze za soubor prostředků, který přísluší hovorovému stylu spisovné češtiny.

I. ROZVRSTVENÍ ČESKÉHO NÁRODNÍHO JAZYKA

Národní jazyk slouží sdělovacím potřebám jeho uživatelů. Rozvrstňuje se podle svých **jazykových funkcí**, dále podle **územního vymezení** a podle **spole-**

čenského nositele. Podle těchto hledisek český národní jazyk zahrnuje tyto útvary:

1. Spisovný jazyk: Reprezentuje útvar s celonárodní působností řídící se kodifikací, který je užíván záměrně při sledování vyššího sdělovacího cíle – tedy v hromadných sdělovacích prostředcích, ve školách, v úřadech, v odborné i umělecké literatuře. Norma spis. jazyka rovněž vyhovuje jeho stylistické rozrůzněnosti; jako jediný z útvarů národního jazyka má funkci národně reprezentativní. Spis. jazyk má nejpropracovanější a značně diferencované výrazové prostředky ve srovnání s ostatními útvary národního jazyka. Rovněž i jeho norma je závažnější a uvědomlejší ve své kodifikované podobě než norma útvarů nespisovných.

2. Tradiční územní dialekt: Nářečí představuje sdělovací prostředek užíváný pro běžné mluvené dorozumívání. Obyčejně je omezeno na vesnické a maloměstské oblasti. Představuje tedy sdělovací prostředek zeměpisně ohraničeného jazykového společenství. Kromě toho existuje i typ městského nářečí. I když probíhá postupné zanikání nářečí zejména pod tlakem životních zájmů mezi městským a venkovským obyvatelstvem, nelze hovořit o brzkém zániku nářečí. Totiž lidé, kteří užívají nářečí, nemají potřebu ve svém nevětejném dorozumívání přebírat žádný „výhodnější“ dorozumívací útvar.

3. Interdialekt: V dnešní době místní nářečí zanikají, zvláště na území Čech došlo k velké nivelizaci nářečí; stírání nářečí na Moravě a Slezsku se uplatňuje v menší míře. Ale i zde nářečí ustupují a vytvářejí se větší nadnářeční celky (interdialekty). Střední Moravu pokrývá **hanácký interdialekt**, na východní Moravě vznikl **východomoravský interdialekt**. Při tvoření interdialektů se stírají nejvýlučnější znaky jednotlivých nářečí, kdežto znaky společné větší oblasti jsou značně odolné. Na území Čech zaujímá nejdůležitější místo **obecná čeština**. Ta historicky vznikla integračním procesem zasáhnutím nářečí v Čechách, je tedy svým původem interdialekt. Dnes ale nemůžeme o ní mluvit jako o interdialektu, protože se stala běžně dorozumivacím prostředkem v nenuceném, soukromém hovoru a je někdy užívána i v literatuře. Zeměpisně obecná čeština pokrývá politické, hospodářské a kulturní centrum země a má tendenci šířit se i mimo své původní hranice; v současnosti zasahuje i na západní Moravu a do větších měst Moravy. Obecná čeština se stále více sblízuje vzájemným vyrovnáváním s hovorovou češtinou.

Soubor jazykových prostředků užíváných při běžném mluveném sdělování se někdy označuje i termínem **běžná mluva**, **běžné mluvený jazyk**. Běžná mluva je souborem nespisovných i spisovných jazykových prostředků užíváných při běžné mluvené komunikaci.

4. Profesionální mluva, slang a argot: **Profesionální mluva** obsahuje zvláštní soubor lexikálních prostředků určité skupiny zaměstnanců. Využívá termíny nebo terminologická spojení bez zřetele k jejich spisovnosti, např. *chemička*, *stavař*, *aušus*, *muštr* aj. Některé profesionalismy pronikají i do spisovného jazyka, jako

např. *kunsthistorik* aj. Tím se profesionální mluva liší od slavných a argotických prostředků. **Prostředky slangové** (např. *matykář, šprt, laborky*) a **argotické** (např. *na to přijde kredenc = na tom nezáleží*) nejsou samostatnými dorozumívacími útvary (obdobně jako profesionální mluva). Tyto prostředky nemají samostatnou hláskovou a mluvnickou stavbu a i jejich slovník je podobný slovní zásobě národního jazyka. Výjimku tvoří jen systémy tzv. **tajné mluvy** jedinců ze sociálně izolovaného prostředí (např.: *Tachti prede, formujou bejci!* = *Jdi pryč, jedou policajti!*; *donašec: zvoník, důvěrník*; ústavní vězení: *díra, mult-na* aj.).

J. FUNKČNÍ STYL SPISOVNÉHO JAZYKA

Soubor lexikálních a mluvnických prostředků spisovného jazyka je bohatý a vnitřně rozvrstvený. To poskytuje rozmanitost možnosti jejich výběru. Výběr vyjadřovacích prostředků a způsob jejich využití se nazývá jazykovým stylem (slohem). Jazykový styl popisuje stylistika (viz str. 127).

K. JAZYKOVÁ KULTURA A JAZYKOVÁ VÝCHOVA

Uvědomělá péče společnosti o rozvoj spisovného jazyka se nazývá **jazykovou kulturou**. Ta je součástí kultury vůbec. Pod pojmem jazyková kultura rozumíme jak kulturu jazyka, tak kulturu řeči. Předmětem kultury jazyka je jazyk spisovný. Jeho kultivováním se zabývají jazykovědné instituce. Vedle nich nepřímo mají vliv na kulturu jazyka i ti jeho uživatelé, kteří jej užívají uvědoměle. Jestliže kultura jazyka je předmětem odborného zájmu jazykovědců, pak **kultura řeči** je záležitostí všech jejích učivatelů, i těch, kteří o ni vůbec nedbají a tím snižují celkovou úroveň řečové kultury společnosti.

Nedílnou součástí jazykové kultury je i **jazyková výchova**. Ta se týká školního i mimoškolního osvojování normy a kodifikace spisovného jazyka, rozvíjení komunikativních dovedností v jazykových projevech a vypěstování náležitých postojů k jazyku, řeči, mluvě i slohové kultuře.

L. JAZYKOVĚDA A ZÁKLADNÍ JAZYKOVĚDNÉ DISCIPLÍNY

Každá věda má svůj předmět zkoumání. **Jazykověda** (lingvistika) je věda o řeči a jazyce. Podává vědecký popis řeči a jazyka, jejich podstaty, funkce a fungování.

Jazykověda je **teoretická** (abstraktní a konkrétní) a **aplikovaná** (společenskovědní disciplína). **K teoretickým disciplínám** řadíme např. jazykovědu spisovného jazyka českého, mezi **aplikace jazykovědy** lze řadit vy-

učování cizím jazykům a překladatelství. **K pomezním disciplínám**, které vznikly ze styku jazykovědy a jiných vědních oborů, patří např. filozofie jazyka (např. témata teorie poznání se objevují v podobě filozofie jazyka), psycholinguvistika (předmětem psycholinguistiky je popis duševních pochodů při užívání jazyka), sociolinguvistika (podává výklad sociálních problémů jazyka) aj.

Mluvnice (gramatika) popisuje mluvnickou stavbu jazyka. **Historická mluvnice** popisuje vývoj jazyka, **synchronická** (synchronní) **mluvnice** popisuje jazyk určitého období, **srovnávací mluvnice** podává srovnání dvou či více různých jazyků. V širším pojetí **současná mluvnice** zahrnuje **hláskosloví** (fonetika, fonologie) s poučením o spisovné výslovnosti (ortoepie) a o správném psaní (ortografie), dále **tvorosloví** (morfologie), a to významové (funkční) a formální tvorosloví, **skladbu** (syntax), popř. **nauku o tvoření slov** (slovotvorbu) a **nauku o slohu** (stylistiku).

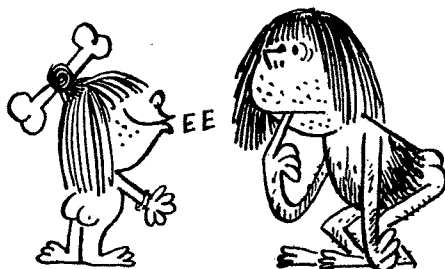
Naše **Mluvnice češtiny pro střední školy** zahrnuje, jak se stalo zvykem, i výklad o slovní zásobě a o slohu.

1. Kdo naučil člověka mluvit?

● Kdo naučil člověka mluvit? Nikdo. Když začal žít v tlupách — ve společnosti —, vznikla postupem času potřeba něco si sdělit, navzájem se o něčem dohovorit. Lidé si vytvořili řeč. Ale to vše se uskutečňovalo dlouhým vývojem.

Sledujte na obrázku na str. 5 čáru naznačující vývoj člověka z jeho prapředků. Letopočty, jimiž se ohraničují jednotlivá vývojová období, musíte chápat jako přibližná čísla, která např. říkají: Všechny dosavadní výzkumy nasvědčují, že opolidé žili před 500 000 lety, ne později; člověk neandertálský nežil před 500 000 lety, ale žil před 100 000 lety.

O p o č l o v ě k , nejdávnější známý předchůdce člověka, měl s lidoopy (např. šimpanz, orangutan, gorila) společné předky, žijící na konci třetihor (asi před 5 mil. lety). Tito předchůdci dílem žili dále v pralesích — z nich se vyvinuli l i d o o p i , dílem opustili pralesy a žili v lesostepích — z nich se vyvinuli o p o l i d é . Opočlověk se naučil chodit na zadních končetinách, vzpřímeně; z předních okončetin se vyvinuly ruce. Neživil se už jen tím, co sebral, nýbrž naučil se i lovit. Neuměl ještě mluvit. Vydával jistě rozmanité zvuky a jimi reagoval např. na nález potravy, na hrozící nebezpečí. Význam těchto zvuků byl zřejmý i ostatním členům tlupy. Rozlišovacích zvuků přibývalo, opočlověk jimi vyjadřoval pocity (strach, bolest, radost...) nebo upozornění, ale mluvit, sdělovat ještě neuměl. Vydával křik, skřeky, ale nedovedl tvořit hlásky (artikulovat) jako my.

Ani člověk neandertálský ještě neuměl mluvit mimo jiné proto, že ani on ještě neměl bradu. Právě na bradu se totiž upínají některé

svaly řídicí pohyby jazyka. Jež jsou nutné k článkovaní (k artikulaci) hlásek. Ovšem soubor zvuků, kterých neandertálec užíval, byl bohatší než u opočlověka.

Soudí se, že před 1—1½ miliónem let se o d l i š l i opočlověk od svých předků, ale teprve v posledních 100 000 letech se vyvíjel vlastní člověk, člověk předvěký (*Homo sapiens fossilis*). Je to období polidštění člověka.

Při práci se potřeboval dorozumívat se svými druhy. Měl již vyvinutou bradu, jeho mluvidla se zdokonalila — tvořil již hlásky, začínal mluvit. Z člověka předvěkého se časem vyvinul člověk současný (*Homo sapiens recens*). Ochočil si zvířata, začal pěstovat rostliny — stal se pastevcem a rolníkem.

Vývoj člověka se zvrchluje

Celou první polovinu posledního stotisciletí bylo zapotřebí k polidštění člověka, kolem r. 5000 př. n. l. uměl již člověk psát; nejstarší nápis v Menesově (Menes, Meni) hrobě na sever od Théb (Théby, Vésset) v Egyptě je asi z r. 4777 před n. l. Kolem začátku našeho letopočtu už existovala římská říše s kvetoucí řeckou a římskou kulturou. Za posledních 100 let vzrostlo lidské poznání o vic než dříve za celá staletí. Lidská řeč se neuchovávala již jen písmem, zachycujeme ji na desky, magnetofonové pásky apod.

Existuje rozhlás, televize. Je kupodivu, že se lidstvo nedovede domluvit o tom nejdůležitějším: o věčném míru.

Proč se lidé nemožou dohovorit o věčném míru, to se dovidáte v dějepise, v občanské výchově, ale najisto není příčina v tom, že lidstvo mluví různými jazyky.

2. Jazyků je mnoho

Kolika jazyky lidstvo mluví

Kdybyste si vyjeli autem z Prahy např. na sever a jeli něco přes dvě hodinky, vítal by vás číšník v restauraci slovy: „Guten Tag, mein Herr!“ A už by vám naše milá čeština nebyla mnoho platná, neboť by vám Němci nerozuměli. (Už naši dávní předkové shledali, že se s nimi nelze domluvit, že se s nimi hovoří vlastně jako s němými — a tak je nazvali Němci.) A kdybyste ty dvě hodinky cestovali letadlem, vítali by vás na různých letišťích různými jazyky, např.:

Zdravstvujtě, tovarišč graždanim!

Dobar dan, gospodine!

Buon giorno, signore!

Bon jour, monsieur!

A to jste pořád v staré dobré Evropě, kde těch jazyků je jen několik desítek, ale v Africe je jich na půl tisícovky, američtí Indiáni mluví asi tisícem různých jazyků! Kdo se v tom má vyznat?

Asi jazykovědci, řeknete. Vyznají, ale dopočítat se těch jazyků také nemohou. Každému vychází jiné číslo a o několikastovkové rozdily není žádná nouze. U mnoha jazyků, zejména afrických a indiánských, není jasné, zda jsou skutečně samostatnými jazyky anebo jen nářečmi. Nás však to nemusí rmoutit, ponecháme tu starost jazykovědcům a my si z jejich různých údajů odhadneme průměr:

Na světě je na 2000 různých jazyků.

(A vzhledem k tomu, co už víme, nebudeme se s nikým přit, když bude chtít nějakou stovku ubrát nebo přidat.)

Kterým jazykem mluvil pračlověk?

Přízname se přímo: Nevíme. Nevíme, zdali řeč vznikla na jednom území, anebo na různých místech. Někteří badatelé hájí první domněnku, jiní druhou. Obě skupiny badatelů mají pro svá tvrzení některé důkazy, ale nestačí ani dokázat platnost jedné domněnky, ani vyvrátit neplatnost druhé. Věda nám tedy dosud nemůže na naši otázku odpovědět jednoznačně.

Původ různosti jazyků zajímal lidstvo odedávna. Tak např. náš Jan Amos Komenský se přiklonil k názoru, že prvotní lidé mluvili hebrejsky a podle bible vykládá vznik různých jazyků jako důsledek božio hněvu. Lidé, jak vypravuje bible, po potopě zpychli a stavěli věž („babilónská věž“), která měla sáhat až do nebes. Bůh však změnil jazyk lidí tak, že si navzájem nerozuměli a museli dila zanechat. Rozešli se se svými rody do různých končin a vytvořili v nich různé jazyky.

Podobných natvnic výkladů vzniklo vic.

Obecné poznatky o jazyce

... se lidé mezi sebou mohli dorozumět (komunikovat), museli si vytvořit kód, kterému by rozuměl jak autor informace, tak její příjemce (komunikanti). Nejstarší způsob dorozumívání pomocí skřeků a posunků byl velmi nejednoznačný (příjemce nemohl mít problémy „rozšifrovat“ sdělení). Postupně lidé vytvořili jazyk.

JAZYK je nejdokonalejší a nejužívanější prostředek lidského dorozumívání. Je to organizovaný systém ustálených a závazných znaků a pravidel, jak tyto znaky používat. Jazyk je vázán na určité společenství, nejčastěji národ.

Hlavní funkcí jazyka je **funkce dorozumívací** (komunikativní). Mezi další funkce:

- **myslenková** (mentální) - jazyk je nástrojem myšlení
- **národně-reprezentativní** - jazyk je hlavním znakem národní příslušnosti
- **výrazová** (expresivní) - jazyk slouží k vyjadřování citů a přání
- **výzvolá** (apelová) - jazykem můžeme působit na ostatní, přesvědčovat je
- **estetická** - krása řeči působí esteticky a umělecky se využívá

Jazykověda a její hlavní disciplíny

JAZYKOVĚDA (LINGVISTIKA, z lat. *lingua* = jazyk) je věda, která zkoumá a popisuje jazyk, jeho užívání a nejrůznější jazykové jevy.

Vnitřně se lingvistika dělí podle toho, jakou složkou jazyka se zabývá.

GRAMATIKA (MLUVNICE) popisuje mluvnickou stavbu jazyka. Dělí se na části:

- **hláskosloví** se zabývá zvukovou složkou jazyka a jejím grafickým zaznamenáním. Obsahuje tyto disciplíny:
 - **fonetika** zjišťuje, jak se hlásky tvoří, jak je slyšíme a jak se obměňují
 - **fonologie** se zabývá jednotkami schopnými rozlišit významy slov, fonémy
 - **ortofonie** popisuje správnou artikulaci jednotlivých hlásek
 - **ortoepie** stanovuje pravidla spisovné výslovnosti
 - **grafémika** studuje písemnou stránku jazyka a její jednotky, grafémy
- **ortografie** určuje pravopisná pravidla
- **morfologie (tvarosloví)** popisuje vnitřní stavbu slovních tvarů, slovní druhy a vysvětluje mluvnické významy slov ohebných
- **syntax (skladba)** zkoumá stavbu vět a souvětí

LEXIKOLOGIE je nauka o slovní zásobě. Všímá si významů slov a vztahů mezi nimi. Patří k ní zejména tyto jazykovědné disciplíny:

- **slovotvorba** popisuje způsoby tvoření nových slov
- **sémantika** je nauka o významu slov
- **etymologie** zkoumá původ slov
- **frazeologie** se věnuje ustáleným slovním spojením
- **onomastika** hledá původ a zákonitost tvorby vlastních jmen
- **lexikografie** je nauka o slovnících

Osnova kapitoly:

- ☐ **Jazyk**
- ☐ **Jazykověda a její hlavní disciplíny**
 - Gramatika (mluvnice)
 - Lexikologie
 - Stylistika
- ☐ **Národní jazyk**
 - Spisovné útvary jazyka
 - Nespisovné útvary jazyka
- ☐ **Příbuznost jazyků**
 - Nostratická prarodina
 - Jazyky indoevropské
 - Jazyky slovanské
- ☐ **Historický vývoj českého jazyka**
 - Praslověnština
 - Staroslověnština
 - Čeština
 - Vývoj českého pravopisu
- ☐ **Vývojové tendence češtiny v současnosti**
 - Jazyková norma a kodifikace
- ☐ **Získávání a zpracování informací**

Poznámky:

Komunikace

(viz kap. 8, str. 67)

Jazyk není jenom přirozeným ale společenským. Není nám vrozená, musíme se ho učit. Naopak řeč, schopnost hlasově a artikulačně vytvářet slova pomocí zvuků, obstarává od malička člověku vrozeně.

Vědy o různých jazycích (vzniklých dlouhým postupným vývojem) existují i jazyky umělé, uměle vytvořené (např. esperanto, programovací jazyky, znaková řeč hluchonemých aj.).

Nauka o českém jazyce a literatuře (v úzkém pojetí) o českých dejinách a kultuře se nazývá **bohémistika** (lat. *bohemica* = český).

5. JAZYKOVĚDA A JEJÍ DISCIPLÍNY, PŘEHLED VÝVOJE NAŠÍ JAZYKOVĚDY

Základní otázky

1. Vysvětlete pojem *jazykověda*.
2. Které vědní disciplíny jazykovědy znáte?
3. Které vědní obory se zabývají zvukovou stránkou jazyka?
4. Objasněte pojem *gramatika*. Čím se zabývá? Vyjmenujte její jednotlivé části.
5. Co je předmětem studia *textologie*? Jak souvisí s gramatikou?
6. Čím se zabývá *slovotvorba*?
7. Ke kterým jazykovědným oborům by patřily texty 1–6?
8. Rozhodněte, zda poučení o pravopise podává *ortoepie*, *lexikologie*, *ortografie* nebo *frazeologie*.
9. Tvorbou tvarů se zabývá *syntax*, *morfologie*, *stylistika* nebo *dialektologie*?
10. Ke kterým jazykovědným disciplínám se vztahují následující pojmy:
 - a) hláska, souhláska, spodoba znělosti
 - b) slovní druhy, osoba, pád, životnost
 - c) věta, souvětí, podmět, přístavek
 - d) odvozování, skládání, slovo zkratkové, přípona
 - e) slohové postupy, popis, úvaha, líčení
11. Naznačte vývoj naší jazykovědy a uveďte významné jazykovědce.

Ukázkové texty

1

Při artikulaci *i*, *e* je jazyk posunut vpřed (samohlásky přední), při *o*, *u* naopak dozadu (samohlásky zadní), při *a* je asi uprostřed (samohláska střední). Přitom při článkování *a* je jazyk v dutině ústní nejdoleji (souhláska nízká), při *i* a *u* nejvýše (samohlásky vysoké), při *e*, *o* uprostřed (samohlásky středové).

2

Slova s jediným významem, např. *náves*, *turistika*, *lichotivý*, *dva*, *blizna*, *přípona*, *cukr hroznový*, *oxid*, jsou **jednoznačná**. Jednoznačnými slovy jsou **odborné názvy (termíny)**. Jednoznačnost termínů je nutná pro přesné dorozumívání.

3

Složená slova typu *velkoměsto* mají první část odvozenou z přídavného jména (*velký*). Takových přídavných jmen, z nichž se mohou tvořit složená slova jako *velkoměsto*, je nemnoho, např. *velký – malý*, *nový – starý*, *dobrý – zlý*, *rychlý: velkoobchod, maloobchod, novomanžel, starousedlík, dobročinnost, zločin, rychlobruslař*.

4

Některá přídavná jména tvrdá mají kromě základních tvarů složených (s dlouhými samohláskami v koncovech) ještě také tvary jmenné, např. *bos*, *bosa*, *boso*. Původně se jich užívalo ve všech pádech (koncovky byly shodné s koncovkami podstatných jmen) (...) Dodnes se nám zachovalo několik ustálených spojení, např. je to *nabílední*, z *čista jasna* (*zčistajasna*), *k stáru*, *po česku* apod.

5

Věty v souvětí mohou být navzájem k sobě buď v poměru souřadnosti, nebo v poměru podřadnosti. V poměru souřadnosti mohou být dvě věty stejnorodé: buď věty hlavní, nebo věty vedlejší stejného druhu. Souřadnost se obvykle vyjadřuje prostým přiřazením (bez spojek) nebo souřadícími spojkami.

ad 1.

Jazykověda (lingvistika) = věda o jazyce a jeho užívání (zabývá se výzkumem vzniku a vývoje jazyka, stavby a funkce jazyka, popisem a výkladem jazykových jevů, zkoumá vrstvy jazyka)

ad 2.–6.

■ **gramatika** (mluvnice): **morfologie** (tvarosloví), **syntax** (nauka o větné stavbě), **hláskosloví** (nauka o hláskách), **slovotvorba** (nauka o tvoření slov)

■ **stylistika** (nauka o slohu)

■ **lexikologie** (nauka o slovní zásobě) a **sémantika** (nauka o významu slov)

■ **fonetika** (nauka o tvoření hlásek) a **fonologie** (nauka o významotvornosti hlásek) = zvuková stránka jazyka

Vývojem jazyka se zabývá **historická mluvnice**, původem slov **etymologie**, výzkumem nářečí **dialektologie**; zobecnění poznatků všech jazykovědných oborů (o původu jazyka a řeči, vztahu jazyka a myšlení apod.) podává **obecná jazykověda**; výzkumem jednotlivých jazyků se zabývá např. **bohemistika** (o českém jazyku a literatuře), **anglistika**, **germanistika**, **romanistika**, **hispanistika**, **rusistika** apod.; **slavistika** se zabývá studiem slovanských jazyků a dějinami Slovanů; **komparatistika** (srovnávací mluvnice) – o historických souvislostech příbuzných jazyků; **textologie** (textová lingvistika) = nauka o textu, o stavbě souvislých jazykových celků, **onomastika** (o původu a tvorbě vlastních jmen), **frazeologie** (o ustálených slovních spojeních)

ad 7.

Text ① z oboru fonetiky, text ② z oboru sémantiky, text ③ z oboru slovo tvorby, text ④ z oboru morfologie, text ⑤ z oboru syntaxe

ad 8.

Poučení o pravopise podává **ortografie** (poučení o spisovné výslovnosti ortoepie)

ad 9.

Tvorbou tvarů se zabývá **morfologie** (tvarosloví)

ad 10.

- a) fonetika,
- b) tvarosloví
- c) skladba
- d) nauka o tvoření slov
- e) nauka o slohu

ad 11.

Vývoj jazykovědy, významní jazykovědci:

- **Počátky jazykovědy** – v Indii, první indická mluvnice z 4. stol. př. Kr.; první řecká mluvnice z 1. stol. př. Kr., latinská z 1. stol. po Kr., nejznámější Donatova latinská mluvnice ze 4. stol. po Kr.
- **Česká jazykověda** – počátky spjaty s Janem Husem (návrh diakritického pravopisu, péče o českou slovní zásobu); první česká mluvnice od Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Philomatesa z 1. pol. 16. stol., rozšířena Janem Blahoslavem, dále latinská Gramatika česká od Vavřince Benediktioho z Nedožier (poč. 17. stol.); dokonalost tzv. veleslavínské češtiny. Po třicetileté válce – úpadek, čeština vytlačována z úřadů, přestávala být jazykem vzdělanců a bohatého měšťanstva; koncem 18. stol. se česky mluvilo jen na vesnici → rozkolísání normy, zpomalení vývoje; neúspěšné snahy tzv. brusičů jazyka (puristů) zabránit cizím vlivům – mluvnice Čechořečnost Václava Jana Rosy a Gramatika jazyka českého Jana Václava Pohla; k obnovení jednoty spisovné češtiny přispěly mluvnice Fr. Jana Tomsy, Fr. Martina Pelcla a Jana Nejedlého z poč. národního obrození; nejvýznamnější dílo – Podrobná mluvnice českého jazyka **Josefa Dobrovského** (= zakladatel české jazykovědy), napsaná ještě německy, je základním kodifikačním dílem; slovní zásobu jazyka ustálil Sdílný Česko-německý slovník **Josefa Jungmanna**; významný jazykovědec **Jan Gebauer** (konec 19. stol.), autor Historické mluvnice jazyka českého, Staročeského slovníku a prvních Pravidel českého pravopisu (1902); jeho pokračovatelé Josef Zubatý, Emil Smetánka, Václav Ertl – aktualizace jazykové normy, kultivace spisovné češtiny, zvláště pod vlivem **Pražského lingvistického kroužku**, založeného 1926 (Vilém Mathesius, Bohuslav Havránek, Roman Jakobson, Miloš Weingart); **František Trávníček** – Mluvnice spisovné češtiny, spolu s Pavlem Vášou Slovník jazyka českého; **Bohuslav Havránek** – **Alois Jedlička** – Česká mluvnice, Stručná mluvnice česká; r. 1935 začal vycházet Příruční slovník jazyka českého (kolektiv předních jazykovědců, dokončen 1957); 2. pol. 20. stol.: **Petr Skalička**, Vývoj jazyka; **Miroslav Grepl** a **Jaroslav Bauer** vytvořili nové odvětví skladby – valenční syntax; **Václav Machek**, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, **František Daneš**, Intonace a věta ve spisovné češtině; akademická Mluvnice češtiny, **Miloslav Dokulil**, Tvoření slov v češtině, **Miroslav Komárek**, Historická mluvnice česká, **Vladimír Šmilauer**, Novočeská skladba, Nauka o českém jazyku, Novočeské tvoření slov, Úvod do toponomastiky aj., **Karel Hausenblas**, Výstavba jazykových projevů a styl, **Petr Sgall** v oblasti obecné lingvistiky aj.
- **Ústav pro jazyk český ČSAV** – založen 1946 (péče o jazyk, jazykovou kulturu); odborné časopisy: Listy filologické, Slovo a slovesnost, Naše řeč, metodický časopis o výuce češtiny Český jazyk a literatura

Doplňující otázky

Znáte některé představitele světové lingvistiky? • Uvedte některé mezioborové disciplíny související s jazykem, ale i sociologií, matematikou, psychologíí apod. • Znáte některá díla Pavla Eisnera? Kdo se v současné době zabývá výzkumem slangu a argotu? • Ve kterých jazykových příručkách najdete poučení o psaní velkých písmen, vysvětlení věcného významu slova, vzory pro skloňování jmen?

Poznámky